
<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.070>

УДК 811.161.2'04'42'36

Г.М. Наєнко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ГРАМАТИКИ ЛАВРЕНТІЯ ЗИЗАНІЯ ТА МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ НАУКОВОГО ТЕКСТОТВОРЕННЯ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано засоби вираження складників смислової структури граматики Лаврентія Зизанія (1596) та Мелетія Смотрицького (1619) як зразків наукових текстів середньоукраїнського періоду. Спираючись на метод моделювання смислової структури наукового тексту, автор робить висновок про їх належність до різних типів: більш архаїчного, пов'язаного з античними й середньовічними традиціями (граматика Лаврентія Зизанія) та новітнього — з виразними тенденціями до позначення авторства, перспективними прийомами сегментації, розвинутим метатекстом.

Ключові слова: історія української мови, історія українського мовознавства, науковий дискурс / текст, смислова структура наукового тексту, Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький.

У постнекласичній гуманітаристиці історію науки потрактовують як нелінійний некумулятивний процес, соціокультурно й ситуативно зумовлений. До актуальних проблем історичної лінгвістики належать історія формальної структури наукової думки, реконструкція форм її самоусвідомлення.

Осмислення наукового тексту як результату когнітивно-комунікативної діяльності науковця, спрямованої на відтворення, примноження, поширення наукових знань, результативне в історичному аспекті. Вивчення джерел перехідного періоду від середньовіччя до Ренесансу й раннього Нового часу має враховувати уявлення про науку в суспільній мовній свідомості того часу, які ще зберігали середньовічне ототожнення науки з християнським вченням

© Г.М. НАЄНКО, 2019

і водночас сприймали нові значення: 'навчання', 'світський шкільний предмет', 'навчальний текст', 'інструкція'. Відповідно засади дослідження полягають у поєднанні прийомів порівняльно-історичного, функціонально-стилістичного, контекстуально-інтерпретативного та дискурсивного методів. В основі лежить метод моделювання смислової структури наукового тексту, яку пов'язують із поняттям епістемічної ситуації.

Монографічний авторський науковий текст прийнято розглядати як результат наукового дискурсу, тобто, в його смисловій структурі «оречевлені» онтологічні, рефлексивні, комунікативні та інші смисли. Повна смислова структура представлена в сучасних авторських науково-теоретичних працях [12: 13 — 22]. Особливості їх прояву в текстах віддаленого часу зумовлені культурно-історично.

Цілісно експлікована смислова структура постає в наукових текстах із початку XVIII ст., попереднім періодам притаманні накопичення різних способів втілення окремих її складників. Оскільки науковий дискурс формувався на перетині релігійного й світського, характер їх позначення визначений певними типологічними ознаками.

До релігійного дискурсу належать тексти:

— аргументативні («Душевник», «Палінодія» й «Книга о вірі» З. Копистенського, «Месія правдивий» Й. Галятовського);

— повчальні (проповіді на філософські теми — «Зерцало Богословії» К. Транквіліона-Ставровецького, «Диоптра» Віталія, «Алфавіт Духовний» І. Копинського, «Розмова о смерті»);

— навчальні (анонімний Катехизис 1600 р. і «Короткий Катехизис» П. Могили й І. Трофимовича-Козловського 1645 р.);

— теоретико-інструктивні («Мир з Богом чоловіку» І. Гізеля, «Наука» Й. Галятовського, «Метрика» й «Зерцало» Й. Шумлянського);

— популярні («Виклад о церкви» Т. Софоновича, Й. Галятовського).

До світського дискурсу належать тексти:

— академічні, теоретико-навчальні (граматики, «Діалектика» Й. Дамаскина, трактат із логіки Й. Спаннебергера, Філософія Аристотелева М. Козачинського, анонімна риторика у списку XVIII ст. та ін.);

— популярні («Люцидаріус», «Проблемата» Псевдоаристотеля);

— довідково-інформаційні (гороскопи, порадики, астропрогнози, «Книжиця для господарства» І. Ленкевича — природничої тематики, лінгвістичні — «Розмова-Бесіда» (ймовірно, І. Ужевича), лексикони перекладні й тлумачні);

— тексти гетерогенного типу, де майже рівноправний статус мають компоненти теоретичні, реферативні, популярні: це передмови до лексиконів, «Синопис» (має ознаки вторинного реферативного тексту), «Месія правдивий» Й. Галятовського (із ознаками академічного й популярного). Їх кількість зростає у II половині XVII ст. [13: 24].

Тут простежимо за способами вираження елементів смислової структури граматик Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького як зразків навчальних текстів.

Слід враховувати етап переходу від середньовічної до ренесансної текстової епохи (І. Касавін), той факт, що «текст у свій час був вплетеним у тканину суспільного життя, мав повнокровне прагматичне наповнення, іллокутивну спрямованість, мав автора, мав коло адресатів, був прив'язаний до конкретної соціально-ідеологічної ситуації, слугував для досягнення певної комунікативної мети — словом, такий текст сам по собі був елементом суспільного дискурсу і водночас своїми складниками був пов'язаний з дискурсивним полем соціуму» [5: 33]. Для середньовічної культури характерна постійна відтворюваність прецедентних текстів: «Інтертекстуальність загалом є характерною рисою тогочасного письменства» [17: 8]; «ті ж самі тексти або їх частини постійно репродукувалися, тобто мали риси такої відтворюваності, яка споріднює текст чи його частину із словесним знаком, коли аргумент *ipse dixit* (тобто покликання на Святе Письмо, на авторитет отців церкви, її канонічних постанов, на прецедентні тексти тощо) був істиною в останній інстанції» [5: 33].

У граматиці Лаврентія Зизанія протиставлення засвоєних знань та власне індивідуально здобутих автором спеціально не позначено; перелічується разом з іншими відкритий ним *творител(ь)ний надеж* (ГЗ: 44).

Відсутність формальних вказівок на використані джерела зближує її з теологічними та філософськими трактатами на зразок «Богословія» та «Діалектики» Йоана Дамаскина, де попередні джерела не позначалися. У передмові вихідною тезою узагальнена цитата: *Два суть коньци всакоу науки в писмѣ, яко філософове пишу(т)* (ГЗ: 31).

Як прецеденти згадано Катона (ГЗ: 32); російська орфографічна практика не персоніфікована: *оупотребляю(т) же сего нѣции (на(й)паче же москва)* (ГЗ: 107). Проте точно вказані відповідні глави з творів отців Церкви у доданому до граматики тлумаченні молитви «Г(т)че нашъ»: *якъ пише(т) стый ап(с)ль павель къ галатѡ(м) в главѣ ѿ... а ѡ сатанѣ стый ап(с)ль петръ пишеть, в(ь) пер(ь)вомъ посланіи, в(ь) главѣ ѿ* (ГЗ: 112) тощо, де вони використовуються з аргументувальною функцією.

Для граматики Мелетія Смотрицького встановлення першоджерел — це також результат текстологічних досліджень [14; 15; 10].

Проте у праці обов'язково маркується прецедентність Святого Письма; це скорочені покликання на берегах: *Да будетъ вола твоа яко на нѡси, и на земли* [Мф. 6, 10] (ГСм: 441) та в тексті: *Та(м) же: з(л): ѿ* (ГСм: 394) тощо; цитати ілюструють особливості граматичної системи слов'янської мови чи її відмінностей від грецької.

Так само чітко М. Смотрицький покликається на «Хроніку» М. Стрийковського, переповідаючи відомості про Овідія: *Ма(т)ѡій Стрїйковскїй Канонїкъ Самои(т)скїй, дѣй Славенскихъ хронографъ достовѣрный в(ь) четвертой своеа хронологїи книзѣ пишеть Овідїа Славнаго онаго Латїнскаго Поету в(ь) Сарма(т)скихъ народѣ заточенїи бывша и языку и(х) совершеннѣ навькша Славенскимх діалекто(м) за чистое егѡ красное и любопрїемное Стїхи или вѣрши писавша* (ГСм: 454). Авторитет античного поета — ви-

хідний аргумент для створення розділу про віршування, що його М. Смотрицький уперше додає до підручника.

Лаврентій Зизаній вказує на методи своєї роботи: у заголовку зазначено, що вона має складну конфігурацію та прийнятий у середньовіччі компілятивний характер: *ново съста(в)ле(н)на* Л.З. (ГЗ: 29) та *граматика съставлен(ъ)на* (ГЗ: 33).

Інші принципи експлікуються непрямо. У передмодерному періоді відбувається злам у середньовічно-аристотелівському науковому ладі: «Порядок у науках та освіті, який вважали вічним, що здавався наділеним божественними санкціями, зведений за традиціями середньовічного аристотелізму, впав, і Європа нетерпляче чекала нового порядку» [1: 16].

Це зумовлює перехід до нової сутності пізнавальних процесів. У середньовіччі визначальним методологічним принципом була формула Августина «Розуміння є винагорода віри. Тому не прагни розуміти те, у що можеш вірити, але вір у те, що можеш зрозуміти». Пояснюючи її, Етьєн Жильсон зауважує: «Результат цих зусиль і є тим, що Августин називав *intellectus*, тобто розуміння, інакше кажучи, певне раціональне проникнення (*insight* — здатність проникнути в суть) у смисл Одкровення, при якому людський розум намацує свій шлях до повного світла блаженного видіння» [3: 13].

Тепер же, за словами Л. Зизанія, *Когда(ж) якъ Катѡ(н) пише(т), то што читати а не розумѣти естъ в(ъ)зга(р)да и смѣ(х)* (ГЗ: 32). Звідси й повторювана метафора граматики: *она естъ ключе(м) вырозумѣню* (ГЗ: 32). Розуміння необхідне для викладання, адже *недосыт(т) на томъ абы потребную речъ только знати, але потреба еи и ины(м) оповѣдати* (ГЗ: 31).

Щодо методу граматик, Д. Захар'їн зауважив, що філологія тоді змушена була витримувати конкуренцію з боку технічних та природничих наук, що бурхливо розвивалися; на своє озброєння вона бере логічні та математичні методи; метод М. Смотрицького вирізняється інтересом до комбінаторики [4: 12 — 13].

Методологічний субтекст у праці Мелетія Смотрицького стосується не власного представлення граматичного вчення, а організації навчального процесу.

Зокрема, в передмові акцентовано на потребах широкої розмовної практики: *правого а сочинного ведлугъ власности діалектовъ и мовена и писана, и писмъ вырозумена; и чтоное вырозумѣвати лацно; для лацнѣйшого найдуючогоса в(ъ) них(ъ) розуму поната* (ГСм: 133).

Крім того, він висловлюється щодо методики викладання: *читаны будутъ звиклымъ школь спосо(м) Славенскїи Лекціи...* (ГСм: 133); *Диалектъ в(ъ) звиклой школьной розмовѣ Славенскїи межи тщателми по(д) каран(ъ)емъ захованъ* (ГСм: 134) тощо. Виразно мовна свідомість виявляється в повторюваних сполученнях: *повѣреннїи дѣтки и младенцы...* *Дѣткамъ оучитиса починаючимъ... з'лѣтъ детинныхъ з'мовою заразъ привикали...* (ГСм: 134). (Також про метатекст: [10: 15 — 16]).

У сучасному науковому тексті відбивається зміст епістемічної ситуації, організованої навколо двох найважливіших складників науки — нового й старого знання в їх діалектичному взаємозв'язку. Новим вважають знання, отримане особисто автором і вперше викладене в тексті, старим — знання, отримане попередниками й зафіксоване в раніше створених текстах, критично засвоєних автором [7: 52]. Якщо предметний зміст нового знання представлено упорядкованою системою понять, номінаціями яких слугують терміни, то основні смислові блоки наукового тексту, що представляють розвиток нового знання, включають: формулювання проблеми та / чи постановку завдання; визначення й диференціацію понять з установами між ними логіко-семантичних відношень; представлення ідеї, гіпотези чи основної тези наукової концепції; доказ гіпотези з використанням різних засобів аргументації; характеристику досліджуваного об'єкта; демонстрацію емпіричного матеріалу, що підтверджує достовірність нового знання; висновки [7: 56]. Склад і послідовність текстових блоків, які репрезентують нове знання, варіюються залежно від жанру твору, описово-теоретичного, емпіричного чи експериментального спрямування змісту; характеру досліджуваної проблематики та обраних способів її розв'язання [7: 57].

Співвідношення нового / старого знання в тексті є маркером його первинності / вторинності. У первинних текстах, підкреслює В. Чернявська, «відбувається безперервне витіснення чужого шляхом його трансформації в своє — на етапі ідей і, особливо, висновків» [22: 41]. При кваліфікації тексту до первинних важливо, щоб первинними були ідеї й висновки автора з приводу об'єкта науково пізнаваної дійсності, тоді первинним можна вважати навіть гетерогенний текст [21: 61].

Що ж до середньовіччя, то в первинному тексті «взагалі не буде згадки про витoki: він даний нібито згори, має не літературну, а буттєву основу, він результат не пізнання, а діяльності й спілкування, їх епіфеномен. З цього ж випливає й здогад про те, що первинний текст навряд чи може мати теоретичний характер, адже теорія — це робота з попередніми текстами. Безпосередність, фрагментарність, парадоксальність, неясність, відсутність історії — конструювальні риси первинного тексту, що лежить в основі текстової епохи» [6: 213].

Як відомо, проблема нового знання є порівняно молодою проблемою європейської цивілізації. Ідея авторства та власності на продукти духовної діяльності соціологічно мотивується лише з початками Нового часу. Недаремно, зауважують автори дослідження «Пути формирования нового знания в современной науке», в глибині історії «все частіше зустрічаємо таку догматизацію знань, коли деякі системи, типу аристотелізму, «Начал» Евкліда чи птоломеевої картини світу, не змінювалися впродовж кількох століть. І лише з прискоренням соціального й науково-технічного прогресу динамічність знань, а разом з ним і проблема їх новизни виступають предметом методологічної рефлексії» [9: 10].

У середньовіччі ключем до розуміння «книги природи» було не вивчення природних явищ і їх зв'язків, а священні християнські тексти та

філософські праці Аристотеля, адаптовані перипатетиками до Святого Письма. Вважалося, що як уміння читати букви ще не розкриває смислу утворених ними слів, так і фіксація явищ природи та зв'язків між явищами, даних у чуттєвому досвіді, не може розкрити їх смисл. Уявлялося, що цей смисл може бути досягнутий тільки шляхом звернення до Святого письма та канонізованої в середні віки філософії Аристотеля [20: 112].

З часом, зазначає В. Степін, жорстка орієнтація на те, «що сказав Аристотель», уже не могла задовольнити дослідників, які відчували «смак пізнання» реальних речей [20: 118].

Отже, проблема розмежування нових / старих знань у смисловій структурі староукраїнського тексту постає в кількох площинах: як проблема позначення авторства й анонімності; як проблема експлікації, формального вираження розмежування знань попередніх і власне здобутих, у сенсі цитування-інтерпретації. За цим критерієм тексти поділяються на такі, де розмежування експліковане, та ті, для яких ця опозиція не має значення (компіляції-компендіуми, де цитування не позначене, довідково-інформаційні тексти, де є лише сліди прецедентних текстів, а у сферу покликання вписуються фрагменти повсякденної практики. Тут із погляду адресата усе викладене — є новим). У сенсі концептуалізації «нового» (зокрема у назвах та заголовках наукових текстів); у сенсі можливої рефлексії щодо предмета, джерел чи методу дослідження, експлікованих у передмовах-післямовах до наукового тексту; у сенсі концептуалізації «старого».

Показовим є зауваження М. Пещак про те, що «в основі відображення автора твору лежали чи не способи використання праць попередників та позначення цього використання в своєму творі», а саме: при творчому використанні попередніх ідей та цитуванні автор виносився на початок твору; при списуванні — «ховався в тексті, найчастіше називався в кінці» [18: 85 — 86].

За цим критерієм граматики Лаврентія Зизанія належить до першого типу текстів, латинські та грецькі граматики використані як джерела без свідомо позначених маркерів інтертекстуальності. Субтекст авторизації має подвійне позначення: двічі автор називає лише ініціали Л. З. (ГЗ: 29, 109), один раз — повне ім'я: *Грамматика Словенска. Сьставленна, Лаврен(ъ)-тіємъ Зізаніємъ* (ГЗ: 33). Водночас у заголовку вказано на те, що ця спроба компіляції новаторська: *Ново сьста(в)ле(н)а Л. З.* (ГЗ: 29).

До подібних висновків схилився й М. Возняк, вказуючи на особливості творчого методу Лаврентія: «Переглядна диспозиція, якість, простота й прозорість викладу роблять честь педагогічному талантові Лаврентія, який зумів так майстерно перетопити в цілість зібрані з кількох жерел думки, що його виклад виглядає на перший погляд самостійним писанем» [2: 70].

Відповідно й поняття авторства зазнавало трансформацій; аналізуючи шляхи духовних пошуків М. Смотрицького, Петро Кралюк зауважує: «Щодо України, то тут лише наприкінці XVI — на початку XVII ст.

починає формуватися поняття про авторство літературних й художніх творів. Цьому, до речі, посприяла полемічна література <...> За таких умов декларування авторства вважалося не зовсім етичним, навіть розцінювалося як вияв гордині. Частими були літературні фальсифікати, коли автор свідомо приписував свій твір іншій авторитетній особі <...> М. Смотрицький пройшов шлях від прихованого авторства, коли підписувався псевдонімом, до авторства відкритого, із зазначенням свого імені» [8: 57].

На помежів'ї дискурсивних практик М. Смотрицький непослідовно позначає власні нові визначення, правила, відкриття. Так, відкидаючи артикль і вводячи в систему частин мови поняття й термін *междометіє* 'вигук', граматист прямо вказує на особистий внесок під заголовком *Оувѣщеніє: Арѳров: Сирѣчь часть слова ра(з)личіе называемую, Славенскому языкови несвойственну оставихо(м) Местоименію долгъ ея дово(л)нѣ испо(л)няющу. Во осмую же слова часть Ме(ж)дометіе, Латински interiectio называемую свойствен(н)ѣ приахо(м)* (ГСм: 155).

Проте там, де йдеться про граматичну категорію живих істот — неживих предметів, уперше введена в граматику, очевидно, з древа Порфирія, нові знання ніяк не виділяються: *Винителный ѡдушевленныхъ вещей на а: Бе(з)душны(х) всако именителному подобенъ* (ГСм: 184).

Обгрунтовує М. Смотрицький і потребу введення до граматики розділу про віршування, тут виразність авторського «я» забезпечена двоскладною основою — особ. займ. 1 ос. одн. + дієсл. теп. часу 1. ос. одн.: *За еже во(з)можну Стїхотворну художеству в(ѣ) Славенскомъ языцѣ и азѣ быти судивѣ по силѣ во кратцѣ правила его по мнѣ тожде искуснѣ творити хотѣщимъ Бжїєю помощію пре(д)лагаю* (ГСм: 455).

Із новітніми ренесансними тенденціями пов'язуємо увиразнення субтексту авторизації. Крім ритуальних визначень на титульній сторінці **Многогрѣшнаго Мніха ... странствующаго снисканное и прижитое** (ГСм: 131) та в передмові *ѡ люботрудждемъ молѣтеса* (ГСм: 135), автор у тексті постійно присутній, відтак новизну тексту слід пов'язувати з розширеним метатекстом.

Розбудова діалогічних моделей «я — ти», «я — ви» відбувалася з усталенням жанру передмов, що, як відомо, у своїй смисловій структурі має особливо вагомі показники авторизованості; власне наявність передмови (зрідка — післямови) є підставою для розрізнення актуального — неактуального адресанта. Зразком можуть бути передмови до граматики Л. Зизанія: *мою малую працу любезно приїмѣте, и бѣ хвалу давши сами себе набо(л)шую подвигнѣте* (ГЗ: 32).

Практично поодиноким уживанням усвідомленого авторського я слід вважати зауваження М. Смотрицького щодо вперше введених окремих теоретичних положень. Демонструючи «протестантськи тверезе» ставлення до самої граматики — далеко від приписування граматиці сакральної та богословської значущості» [11: 285], М. Смотрицький започатковує перехід до об'єктивованої манери викладу в передмові, що, попри вживання предикатів у 1 ос. одн., повністю позбавлена особових займенників.

У передмовах також окреслено коло адресатів. У граматиці Л. Зизанія це апеляції на зразок *здра(в)стви(й)те, но неболе(з)нуге ѿ Друзи* (ГЗ: 32); *ѿ спудей* (ГЗ: 33); *Пріймѣте друзи мои въз(ъ)любленнїи вѣдѣчнє* (ГЗ: 113).

У Мелетія Смотрицького звертання до читачів скорочене: *УЧИТЕ-ЛЕМЪ ШКОЛНЫМ(Ѹ) Авторъ: Д[идаскаломъ] С[ловенскимъ] и Т[шателемъ] З[доровья]: З[ычить] [14: 27]; люботщате(л)ныи Оучители* (ГСм: 133); *Здравстуйте възлюбленнїи и ѿ люботруждашемъ молѣтеса* (ГСм: 135).

Натомість увиразнення адресації слід пов'язувати з розвинутим метатекстом.

У граматиці Л. Зизанія це складнопідрядні з'ясувальні речення з головною частиною, що функціонально тотожно організуються за церковнослов'янськими чи моделями з простої мови з інфінітивами: *Вѣдати же подобаєть яко всако реченіє єдиносложно кра(т)кими же пи(с)мены съста(в)-ле(н)но сущеє* (ГЗ: 39); *Подобає(т) же вѣдати яко су(т) глаголы бе(з)ли(ч)ныа* (ГЗ: 99); *Потребно єсть вѣдати и се, яко писмена, єже нарицаю(т)са долгаа и двогласнаа, выноу бываю(т) дол(Ѹ)гаа* (ГЗ: 40); *Вѣдати же потреба яко кра(т)-каа выну полагаєт(Ѹ)са на нѣкихъ реченїахъ и не в(Ѹ) числѣ суущихъ* (ГЗ: 42).

Суть схоластичної організації тексту полягає в чітко виявлених впорядкованості та логіці думки; «принцип manifestatio («проявлення, демонстрації»), що визначав напрям та розмах думки, одночасно контролював її виклад і підпорядковував цей виклад тому, що може бути назване ПОСТУЛАТОМ РОЗ'ЯСНЕННЯ РАДИ САМОГО РОЗ'ЯСНЕННЯ» [16: 66]. Звідси повторювані підрозділи з однотипними назвами *Ѹ Орѳографїи — Толкованїє — Сущєє* (ГЗ: 34); позначення завершення розділів: *Конецъ Четве(р)тыа здѣ же и Пятыа Части Слова* (ГЗ: 99), *Конецъ шестыа Части Слова* (ГЗ: 101) та под. До власне схоластичних прийомів належить нумерація тлумачених положень, застосована в герменевтичних викладах: *В той тоциѣ замыкаєтса ѣ речїи. Першаа кгда мовимѡ ѡче... А другаа... А третяа...* (ГЗ: 109).

У граматиці М. Смотрицького продемонстровано надзвичайну глибину сегментації матеріалу. Тут автор використовує традиційний спосіб означення підрозділу: об'єктне словосполучення на зразок *Ѹ ВИДЕХЪ ПРОИЗВОДНЫХъ именъ* (ГСм: 168), *Ѹ Составленїи Временъ* (ГСм: 290), інколи додає заголовок *глава*. Схеми сегментації поняття різноманітні; на крайніх точках помічаємо найважливіші і чи не новостворені метатекстові терміни:

— назва-підзаголовок — дефініція — приклади: *Ѹ Сунѡеси, или Сложєнїи. Сложєніє єсть єгда имѡ Собрятелное единственное сопрѡаєт(Ѹ)са прилагате(л)ному или глѡ множественному: якѡ, Братїа мнози: часть избиты часть оугонзнуша: и пр(ч)* (ГСм: 451);

— назва-підзаголовок — правила: *Ѹ ЧИНѢ ГРАММАТИЧЕСТѢ. Правило ѡ...Правило ѣ...Правило і* (ГСм: 453 — 454);

— назва-підзаголовок *Ѹ СОЧИНЕНИИ НЕОПРЕДѢЛЕННЫХъ: — Глава ѡ — Правило ѡ: формулювання — приклади — Пристеженїа: — Первое: ... — Второе: ...* (ГСм: 426 — 427);

- назва-підзаголовок — *Пра(в) ѿ — Пристеженіє* (ГСМ: 427);
- назва-підзаголовок — визначення — *Излатіє ѿ ... — Излатіє ѿ* (ГСМ: 165 — 166);
- назва — підзаголовок — визначення — парадигма — приклади — *Схоліон* (ГСМ: 224);
- назва-підзаголовок — ...*Правило ѿ... — Правило ѿ... — Оувѣщеніє* (ГСМ: 428).

Саме в *оувѣщаніях* автор починає виклад зі складнопідрядних речень, зорієнтованих на сприйняття; у їх структурі виразні перформативні предикати. З цього приводу доречно пригадати висновки Н. Рябцевої про риторичне навантаження ментальних перформативів, «пов'язане з експлікацією та організацією *міркування*. У цьому, в свою чергу, проявляється синкретичність, поліфункційність метатексту, його зумовленість свідомою рефлексією, когнітивною та комунікативною водночас, а також його роль у формуванні наукової метамови» [19: 466]. Тут М. Смотрицький найчастіше вживає форми дієприкметника *вѣстно* в поєднанні з імперативами *буди*, що забезпечує індивідуальний характер висловлювань: **К си(м) ѿ и, вѣст(ъ)но буди**, яко в(ѣ) началѣ реченій и в(ѣ) слозехъ полагаемо дебелѡ произноси(т)са... (ГСМ: 141); **Вѣс(т)но к(ѣ) си(м) буди**, кончаемый и прекончаемый слогъ на сли(т)ной оудареніє приємлай изострле(м) быти... (ГСМ: 148); **Вѣстно буди вса всѣ(х) родѣ прилагателнаа имена во всѣх(ѣ) оуравненіа степене(х) и в многи(х) склоненіа падеже(х) алокопѣ или оувѣченіє страдати** (ГСМ: 159); **Да оувѣст(ъ)са пре пре(д)логъ прие(м)лющаа превосходите(л)наа своа им(ѣ) положите(л)наа имѣти...** (ГСМ: 161 — 162); **Вѣстно буди вса именъ роды познаваемы Славѡ(м) бывати з(ѣ) ѿко(н)ченіа израднѣ нежели з(ѣ) знаменованіа...** (ГСМ: 164); **И се вѣстно буди самыа Орфографіа дѣла полагаему быти а...** (ГСМ: 195); **Вѣстно буди всѣхъ склоненій собирате(л)наа сицева двойственнаго и множественнаго числа лишатиса...** (ГСМ: 207); **И се да оувѣст(ъ)са, яко ...** (ГСМ: 224). Лише зрідка вживаються безособові форми: **Вѣдати достои(т) и сегѡ склоненіа на гѣ: кѣ:** (ГСМ: 189). Такі висловлювання використовуються й після підзаголовків: **Вѣдати подобаеъ яко едино знаменующаа числителнаа имена единственнѣ точію скланяют(ѣ)са** (ГСМ: 252); усередині коментаря: **Вѣстно обаче буди именителе(н) множественъ на з: ц: и с:...** (ГСМ: 232); **Се обаче вѣстно буди, w o /o/ и ѡ в началѣ реченіа полагаемы(х)...** (ГСМ: 143 — 144).

Інколи перформативи в увѣщеніях перелічуються: **Пе(р)вое: да оувѣст(ъ)са реченіа единсло(ж)на единсло(ж)ны(м) изострлемы(м) либо ѡблачимы(м) едина едины(м) послѣдующаа бе(з)просѡдійнаа полагаема бывати...** (ГСМ: 149). У певних випадках ця нумерація збігається з номером заголовкового *оувѣщеніа*: *Оувѣщеніє ѿ... Да оувѣст(ъ)са первѡе...* (ГСМ: 442); *Оувѣщеніє ѿ... Да оувѣст(ъ)са вторѡе:...* (ГСМ: 443).

У граматиці М. Смотрицького досить широко представлено різні види маркерів проспекції й ретроспекції; тяжіння до об'єктивованого викладу забезпечене вживанням супровідних речень із прислівниками місця: *Пе(р)-вымъ оубо образо(м) приаѡ припѣтіє, ко просѡдійи стѣхотворной належи(т):*

ω *ней же Бѣу изволяючи послѣди* (ГСМ: 146); *Протлает(ѣ)са оубо до(л)гою сокращает(ѣ) же са кра(т)кою: но ω се(м) послѣди* (ГСМ: 150); ω *них(ѣ) же Бѣу послѣшествующу во малѣ инде* (ГСМ: 360). Інколи спрямування уваги читача до інших частин співвідноситься з делімітацією викладу: *И ω Писменехъ оубω и слогахъ во Орвографіи доволнѣе: zde же ω Количествѣ слогъ: ω Нωг(ѣ) собствѣ: и ω Стіх(ѣ) родехъ. Во кратцѣ же и ω Писменехъ* (ГСМ: 455); *Но оучителей любомудрыхъ потщанію оудобъ наверхити та могущу оставихо(м)* (ГСМ: 257); *Понеже вси Гли вида оучащателна перваго суть спрѣженіа и вси одинакоω по пре(д)ложенному в(ѣ) первомъ спрѣженіи Парадигмати спрѣгаютьса: тамω оучащагоса оувтореніе его оставляемъ* (ГСМ: 322); тут функціонують форми особових дієслів у формі І ос. множ.

Обов'язковими у структурі тогочасного тексту були показники завершення окремих частин: *Конец(ѣ) во кра(т)цѣ собраныа Орвографіа. Слава Бѣу совершившему* (ГСМ: 154).

Маркери ретроспекції оформляються як давальний самостійний, що поєднується з маркером проспекції: *Раздѣле(н)ны(м) оубо бывши(м) сице писмене(м), настои(т) прочее вѣдати что естѣ Слогъ что Реченіе и что Слово* (ГСМ: 154). Відсилання до попереднього матеріалу можуть здійснюватися за допомогою дієприкметника: *По первѣе ѡписаному склоненіа сегω правилу и Греческаа пѣтагоω просты(х) и(м) склоненіа женскаа на іς, и ѳς, кончащася имена скланяют(ѣ)са ...* (ГСМ: 210); прислівника: *СѢ Непредѣльны(х) на о(х), сходящих(ѣ) тоезде еже и ω тогожде ѡконченіа преходящи(х) буди разумно: ω ни(х) же малоω выш(ѣ)ше* (ГСМ: 364).

Маркери проспекції та ретроспекції можуть поєднуватися: *И сіа оубω пре(д)ложихомъ: по малѣ же и оупотребленіе ра(з)дѣленій нѣкоихъ ко Стіхотворной Просодіи належащихъ пре(д)ложимъ* (ГСМ: 456).

У граматиці Лаврентія Зизанія такі маркери не вживаються. Загалом у дуже звуженому метатексті зафіксовано поодинокі відступи на зразок маркера делімітації при коментуванні вживання **ы** у формах множини замість **и**: *праведници, праведницы и грѣшники. грѣшники. и про(ч). и си(х) мноу нелѣпо быты употребленіе. Про(ч)є(ж) ины(м) ѡста(в)ляю трудолюбє(з)-ны(м) Спу(д)* (ГЗ: 107).

У викладі нових знань химерним чином переплітаються засади схоластики та нового часу. У схоластичних працях «виокремлення головного предмету розгляду передбачало його звукове виділення в мовленні повторюваними фразами, а візуальний поділ сторінки здійснювався з допомогою рубрик, цифр і параграфів» [16: 67].

Повторюваними виявляються діалогічні частини, які прийнято називати за формою катехитичними чи катехизисними [10: 16]. Появу катехитичного діалогу пов'язують із книгою Костянтина Костенечеського «О письменехъ» XV ст. [10: 21]. М. Пешак констатує притаманність діалогічної форми викладу і первинній, і вторинній науковій літературі та вказує на два їх різновиди: дискусійний (висловлювання співрозмовників виражені у формі твердження, заперечення або аргументації основних положень) та екзаменаційний (один із учасників розмови питає, а

інший відповідає) [18: 256]. Оскільки відповіді на питання містять визначення наукових понять, урахування смислового навантаження реплік у діалозі дає змогу назвати аналізовані конструкції дефінітивними.

У граматиці Лаврентія Зизанія діалог побудований за приписуванням кожному з понять родо-видових ознак, прямо співвіднесених із філософськими категоріями: **Что єсть Грамматіка** (сутність); **Колико єст ча(с)ті(й) грамматики** (ГЗ: 33) (кількість); **Чесо ради нарицаю(т)са** (ГЗ: 35) (причинність назви (імені)); **Гдѣ же бывати случаетьса просодіи** (ГЗ: 36) (місце); **Кіа соу(т) ими же ра(з)деллае(м)** (ГЗ: 42) (якість).

У граматиці М. Смотрицького співвідносяться два типи викладу: діалогічного й трактатного.

Тільки на початку наводиться дев'ять комплексів «запитання — відповідь», що формують дефінітивний діалог: **ЧТО ЄСТЬ ГРАММАТИКА...** **Колико єсть частій гра(м)матики: ...Чесому оуча(т) са четыре части...** (ГСм: 135); **Колико єсть писме(н) Славяно(м)** (ГСм: 136). Далі ж текст структурується за логічними та математичними комбінаторними методами, власне законами комбінації, диспозиції та пермутації елементів [10: 11, 20].

Субтекст оцінки в граматиці Лаврентія Зизанія сконцентрований у розгалужених периферійних субтекстах, тут глоризуються граматики: *пер(ѣ)вую ω(т) семи наукъ*, наста(в)ниці *добрѣ*; церковнослов'янська мова: *любе(з)нѣйшаго слова(н)скаго нашего языка*; людський розум: *свѣтлый чиначи розу(м)*, великого *са розуму и ростропности науча(й)те*; вказується на новизну, суспільну значимість особистої праці: за реч *пи(л)но потребную, ново* написати; згідно з ритуалом, вона оцінюється скромно: *малую працю* (ГЗ: 31 — 33, 113).

У субтекстах оцінки передмови до граматики М. Смотрицького привертають увагу зусилля автора на кодифікацію церковнослов'янської мови: пор. *правильное Свнтагма* (ГСм: 131), *азыка чистости*; *азыка чисте Славенского* (ГСм: 133), *чистым(ѣ) азыкомъ Славенскимъ* (ГСм: 134).

Як помічають дослідники, в позиції М. Смотрицького є нові риси: немає поширеного в православній книжності ставлення до церковнослов'янської як до мови священної та виняткової; немає звичних для православ'я міркувань про особливу благодать словенської мови чи її переваг над латиною. Мелетій Смотрицький не оцінює мови за віросповідним принципом та де факто визнає їх рівноправність [11: 284]. З цього приводу увиразнюються наголошені ним виразумен(ѣ)е егѡ *уживан(ѣ)е и пожито(к)* (ГСм: 134), ова_а *грамматіка з(ѣ) выкладомъ*, то єсть з(ѣ) показован(ѣ)емъ и *оужыван(ѣ)емъ еи пожитко(в)* наступить (ГСм: 134); граматики до *пожитечногѡ в(ѣ) художствѣ еи оуживан(ѣ)а* // приведена (ГСм: 134 — 135).

Отже, граматика Лаврентія Зизанія має неповну смислову структуру, тяжіє до схоластичних трактатів із згорнутими субтекстами старого знання та обмеженими маркерами інтертекстуальності. З ренесансними тенденціями слід пов'язувати увиразнення субтекстів авторизації, методологічного та глоризацію пізнання.

У граматиці Мелетія Смотрицького застосовано набагато більше засобів текстуалізації; є елементи позначень субтексту нового знання (особистого внеску); замість діалогічного викладу автор застосовує інші, перспективніші методичні прийоми порціювання, сегментації матеріалу та адресації.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГЗ — Лаврентий Зизаний. Грамматика. *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*. Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е.А. Кузьминовой; предисл. Е.А. Кузьминовой, М.Л. Ремневой. Москва, 2000. С. 29 — 113.
- ГСм — Мелетий Смотрицкий. Грамматика Славенскиа правилое Свнтагма. *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*. Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е.А. Кузьминовой; предисл. Е.А. Кузьминовой, М.Л. Ремневой. Москва, 2000. С. 129 — 470.

ЛІТЕРАТУРА

1. Визгин В.П. Религия — наука — эзотерическая традиция: инверсия соотношения. *Философия науки в историческом контексте: сб. ст. в честь 85-летия Н.Ф. Овчинникова*. СПб, 2003. С. 13 — 46.
2. Возняк М. Грамматика Лаврентія Зизанія з 1596 р. Львів, 1911.
3. Жильсон Э. Разум и откровение в Средние века. *Богословие в культуре Средневековья*. Київ, 1992. С. 5 — 48.
4. Захарьин Д.С. Европейские научные методы в традиции старинных русских грамматик 15 — середины 18 века: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1995. 21 с.
5. Зубов М.І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва. Одеса, 2004.
6. Касавин И.Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка. Москва, 2008.
7. Котюрова М.П., Баженова Е.А. Культура научной речи: текст и его редактирование. Москва, 2008.
8. Кралюк П.М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI — початку XVII ст. Острог, 2007.
9. Крымский С.Б., Попович М.В. Пути формирования нового знания в современной науке. Київ, 1983.
10. Кузьминова Е.А., Ремнева М.Л. Предисловие. *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*. Сост., подг. текста, науч. коммент. и указатели Е.А. Кузьминовой; предисл. Е.А. Кузьминовой, М.Л. Ремневой. Москва, 2000. С. 3 — 24.
11. Мечковская Н. Б. Язык и религия. Москва, 1998.
12. Наенко Г.М. Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвостилістичному, текстолінгвістичному й комунікативно-функціональному висвітленні. Київ, 2013.
13. Наенко Г.М. Структурно-семантичні та функціональні параметри староукраїнського наукового тексту: автореф. дис. ... доктора філол. наук. Київ, 2014. 34 с.
14. Німчук В.В. Грамматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. *Грамматика славенскіа правилое свнтагма. Єв'є, 1619*. Підгот. до друку і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ, 1979. (Пам'ятки української мови).
15. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV — XVII ст. Київ, 1985.
16. Панофский Э. Готическая архитектура и схоластика. *Богословие в культуре Средневековья*. Киев, 1992. С. 49 — 78.
17. Пелешенко Ю.В. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII — XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Київ, 2004.
18. Пещак М.М. Розвиток давньоукраїнського і староукраїнського наукового тексту. Київ, 1994.
19. Рябцева Н.К. Язык и естественный интеллект. Москва, 2005.

20. Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. Москва, 1994.
21. Хомутова Т.Н. Научный текст: интегральный подход. Челябинск, 2010.
22. Чернявская В.Е. Коммуникация в науке: нормативное и девиантное. Лингвистический и социокультурный анализ. Москва, 2011.

LEGEND

- ГЗ — Lawrentiy Zizaniy. (2000). Grammar. *Grammars of Lawrentiy Zizaniy and Meletiy Smotrytsky*. State, sub. text, scientific commentary and indexes E.A. Kuzminova; past E.A. Kuzminova, M.L.Remneva. P. 29 — 113. Moscow (in Rus.).
- ГСМ — Meletiy Smotrytsky. (2000). Slovenian grammars correct Syntagma. *Grammars of Lawrentiy Zizaniy and Meletiy Smotrytsky*. State, sub. text, scientific commentary and indexes E.A. Kuzminova; past E.A. Kuzminova, M.L. Remneva. P. 129 — 470. Moscow (in Rus.).

REFERENCES

1. Vizgin, V.P. (2003). Religion — science — esoteric tradition: inversion of relation. *Philosophy of Science in the Historical Context: Sat. Art. in honor of the 85th anniversary of N.F. Ovchinnikov*. P. 13 — 46. St. Petersburg (in Rus.).
2. Vozniak, M. (1911). Grammar of Lawrentii Zyzanii since 1596. Lviv (in Ukr.).
3. Zhilson, E. (1992). Reason and Revelation in the Middle Ages. *Theology in the culture of the Middle Ages*. P. 5 — 48. Kyiv (in Ukr.).
4. Zakharyin, D.S. (1995). European Scientific Methods in the Tradition of Ancient Russian Grammar of the 15th — Mid-18th Centuries: Abstract. diss. ... Cand. philol. Sciences. 21 p. Moscow (in Rus.).
5. Zubov, M.I. (2004). Linguistics of Medieval Slavic Teachings Against Paganism. Odessa (in Ukr.).
6. Kasavin, I.T. (2008). Text. Discourse. Context. Introduction to the social epistemology of language. Moscow (in Rus.).
7. Kotyurova, M.P., Bazhenova, E.A. (2008). Scientific Speech Culture: Text and its Editing. Moscow (in Rus.).
8. Kraliuk, P.M. (2007). Meletii Smotrytsky and the Ukrainian Spiritual and Cultural Revival of the End of the 16th — the beginning of the 17th Centuries. Ostroh (in Ukr.).
9. Krymsky, S.B., Popovich, M.V. (1983). Ways of formation of new knowledge in modern science. Kyiv (in Rus.).
10. Kuzminova, E.A., Remneva, M.L. (2000). Foreword. *Grammars of Lawrentiy Zizaniy and Meletiy Smotrytsky*. State, sub. text, scientific commentary and indexes E.A. Kuzminova; past E.A. Kuzminova, M.L.Remneva. P. 3 — 24. Moscow (in Rus.).
11. Mechkovskaya, N.B. (1998). Language and religion. Moscow (in Rus.).
12. Naienko, H.M. (2013). Scientific text of the Middle Ukrainian period in linguostylistic, textolinguistic and communicative-functional coverage. Kyiv (in Ukr.).
13. Naienko, H.M. (2014). Structural-semantic and functional parameters of the old Ukrainian scientific text: author. Dis. ... Doctor Philol. Sciences. 34 p. Kyiv (in Ukr.).
14. Nimchuk, V.V. (1979). The grammar of M. Smotrytsky is a pearl of ancient linguistics. *Slovenian grammar grammar is correct. Ewe, 1619*. Prep. to print and introduction. Art. V.V. Nimchuk. (Monuments of the Ukrainian language). Kyiv (in Ukr.).
15. Nimchuk, V.V. (1985). Linguistics in Ukraine in the XIV — XVII centuries. Kyiv (in Ukr.).
16. Panofsky E. (1992). Gothic architecture and scholasticism. *Theology in the culture of the Middle Ages*. P. 49 — 78. Kyiv (in Rus.).
17. Peleshenko, Yu.V. (2004). Late Middle Ages Ukrainian Literature (second half of XIII — XV centuries): Sources. The genre system. Spiritual intentions. Kyiv (in Ukr.).
18. Peshchak, M.M. (1994). The development of ancient Ukrainian and Old Ukrainian scientific text. Kyiv (in Ukr.).
19. Ryabtseva, N.K. (2005). Language and natural intelligence. Moscow (in Rus.).
20. Stepin, V.S., Kuznetsova, L.F. (1994). Scientific picture of the world in the culture of technogenic civilization. Moscow (in Rus.).
21. Khomutova, T.N. (2010). Scientific text: an integrated approach. Chelyabinsk (in Rus.).

22. Chernyavskaya, V.E. (2011). Communication in science: normative and deviant. Linguistic and socio-cultural analysis. Moscow (in Rus.).

Статтю отримано 09.12.2019

H.M. Naienko

Taras Shevchenko National University, Kyiv

GRAMMA BOOKS OF LAWRENTII ZYZANII AND MELETII SMOTRYTSKYI
IN THE CONTEXT OF SCIENTIFIC TEXTS OF THE MIDDLE UKRAINIAN PERIOD

The article is devoted to the consideration of the means of expressing the elements of the sens structure of the grammar books of Lawrentii Zyzanii (1596) and Meletii Smotrytskyi (1619).

In elucidating scientific text generation resources of that time, the author uses findings and achievements obtained by modern functional-stylistic, text-linguistic and communicative-functional studies in the field of scientific text that center upon its meaningful structure. She also demonstrates the notion of scientific text informativeness as manifested by technical words, or terminology, distinguished by means of glosses, etymological and hypo-/hyperonymic definitions. Also, she traces the formation of means of explication of obligatory categories of Old Ukrainian scientific text, such as markers of prospection and retrospection, text segmentation etc. as well as showing processes of development of standard language, codification, and individuation in scientific text production field.

The author argues that, with respect to the explication of difference between new and previous knowledge, designation of methods, and coherence, the texts she analyzes are a fuzzy set. She proposes a typology of scientific texts based on the opposition between nuclear and peripheral text types correlated with religious / profane discourse.

The grammar textbook of Lawrentii Zyzanii has an incomplete meaningful structure, tends to scholastic tracts with collapsed subtexts of old knowledge and limited markers of intertextuality. Renaissance trends should be associated with the expression of subtexts of authorization, methodological, and the glorification of cognition.

Much more textualization is used in Meletii Smotrytskyi's grammar; here are the elements of the subtext of the new knowledge (personal contribution); instead of a dialogical presentation, the author applies other, more promising methodical methods of porting, segmenting material and addressing.

Keywords: *history of Ukrainian language, history of Ukrainian linguistics, scientific discourse / text, meaningful structure of scientific text, Laurentii Zyzanii, Meletii Smotrytskyi.*